

Φωκίων Κοτζαγεώργης

*Εξεγέρσεις στην Ελληνική χερσόνησο τον 16ο αιώνα
και Οθωμανικές πηγές: Μια πρώτη προσέγγιση*

1. Οι πηγές

Η σχέση ανάμεσα στις εξεγέρσεις της ελληνικής χερσονήσου κατά την οθωμανική περίοδο και στις οθωμανικές πηγές γι' αυτές μοιάζει σαν ένα σχήμα δύο ασύμπτωτων παράλληλων ευθειών. Το πρώτο θέμα έχει μελετηθεί διεξοδικά μέσα από τα δυτικοευρωπαϊκά αρχεία (κυρίως βενετικά και ισπανικά) από έλληνες ιστορικούς¹. Στο δεύτερο δεν έχει ακόμη στρέψει το ενδιαφέρον της η ελληνική ιστοριογραφία, καθώς για τη διεθνή είναι μάλλον ήσσονος σημασίας².

Η αξία των οθωμανικών πηγών για το θέμα των εξεγέρσεων στην ελληνική χερσόνησο δεν είναι αυτονόητη, ούτε αυταπόδεικτη. Οι πηγές αυτές υπόκεινται σε ποικίλες δεσμεύσεις. Ειδικότερα για την περίοδο 1570-1620, οπότε συμβαίνουν οι πρώτες ευρείας έκτασης εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο μετά την Άλωση, σώζεται ένα κύριο είδος οθωμανικής πηγής, οι κώδικες διαταγμάτων της Υψηλής Πύλης (*mühimme defterleri*)³. Η μεθοδολογία, βέβαια, σύνταξης αυτών των πηγών δίνει και

1 Κατεχόχην με τα επαναστατικά κινήματα στην ελληνική χερσόνησο ασχολήθηκαν σε διάφορες εργασίες τους οι τέως καθηγητές Μιχαήλ Λάσκαρις και Στέφανος Παπαδόπουλος και ο ομότιμος καθηγητής του Α.Π.Θ. κ. Γωάννης Κ. Χασιώτης.

2 Για μια συνολική προσέγγιση των εξεγέρσεων και των ανταρσιών στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. τον 8ο τόμο του περιοδικού *International Journal of Turkish Studies* του 2002, ο οποίος είναι αφιερωμένος στις εξεγέρσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία και εκδόθηκε με επιμέλεια της Jane Hathaway. Δυο χρόνια μετά εκδόθηκε ως ξεχωριστός τόμος με τον τίτλο: J. Hathaway (επιμ.), *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Winsconsin 2004.

3 Δεν έχουν σωθεί στο Πρωθυπουργικό Αρχείο (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) της Κωνσταντινούπολης οι εκθέσεις-αναφορές των επαρχιακών διοικητών προς το κέντρο. Το αρχείο του Τόπκαπι Σαραγίου (*Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*) ίσως περιέχει τέτοιου είδους πηγές, αλλά η πρόσβαση σ' αυτό δεν είναι εύκολη. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι μεμονωμένοι κώδικες διαταγμάτων (*mühimme defterleri*) έχουν σωθεί και σε άλλα αρχεία, όπως στον Τόπκαπι (από το έτος 951/1544-5) που έχει δημοσιευτεί (H. Sahillioğlu [επιμ.], *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, Κωνσταντινούπολη 2002) και στις Κρατικές Βιβλιοθήκης Βιέννης, το οποίο έχει ανακοινωθεί σε συνέδριο (C. Römer, "An unknown 16th Century Mühimme Defteri at the Austrian National Library", στο: 18^ο συνέδριο της Comité Internationale des Etudes Pre-ottomanes et ottomanes, Σμύρνη 2004). Ένας άλλος τόμος βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη του Τόπκαπι, στη συλλογή Κοζούşlar, αρ. 888. Εκτός αυτών μεμονωμένοι τόμοι διαταγών βρίσκονται και σε άλλες συλλογές του ίδιου Πρωθυπουργικού Αρχείου της Κωνσταντινούπολης. Επιπλέον, στο Πρωθυπουργικό Αρχείο υπάρχουν διεσπαρμένα στις διάφορες συλλογές μεμονωμένα έγγραφα που να είναι διαταγές του σουλτάνου ή του Μ. Βεζίρη. Ενδεχόμενως κάποια από αυτά να αναφέρονται σε επαναστατικές κινήσεις στην ελληνική χερσόνησο. Συστηματική έρευνα για το θέμα έστω στο Πρωθυπουργικό Αρχείο της Κωνσταντινούπολης δεν έχει γίνει ακόμη. Για τη συλλογή τέτοιων κωδίκων στο Πρωθυπουργικό Αρχείο βλ.: *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, β' έκδοση, Κωνσταντινού-

το πλαίσιο της ερευνητικής αξιοποίησής τους⁴. Οι κώδικες περιέχουν αντίγραφα των διαταγών ή των προσχεδίων τους που στέλνονταν από το κέντρο προς τις επαρχίες. Τα κείμενα αυτά καταχωρούνται μέσα στον κώδικα χωρίς τοπική διαφοροποίηση των αποδεκτών τους. Το κείμενο των διαταγών είναι ιδιαιτέρως λιτό και προϋποθέτει τη γνώση του περιεχομένου της σχετικής αναφοράς που υποβαλλόταν από τους κατά τόπους αξιωματούχους, προκειμένου ο σύγχρονος μελετητής να εξαγάγει ένα ασφαλές συμπέρασμα και να διαμορφώσει μια κατά το δυνατόν πλήρη εικόνα για μια υπόθεση. Επιπλέον, η διάσωση των κωδίκων στο «Πρωθυπουργικό Αρχείο» της Κωνσταντινούπολης (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) δεν έχει γίνει με απόλυτη χρονολογική σειρά, ενώ το φαινόμενο της παρείσφρυσης σελίδων άλλου κώδικα σε κάποιον άλλο δεν είναι σπάνιο. Εκτός αυτών, δεν υπάρχει ακριβής χρονολογία έκδοσης για το κάθε διάταγμα. Αυτές οι δυσκολίες στην πράξη σημαίνουν ότι δεν είναι σαφές σε ποια ακριβώς ημερομηνία εκδόθηκε ένα συγκεκριμένο διάταγμα, αλλά και σε ποια μορφή αυτό τελικά παραδόθηκε στον αποδέκτη του.

Η άντληση πληροφοριών για εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από «κώδικες διαταγμάτων σημαντικών υποθέσεων» περιορίστηκε για τις ανάγκες της παρούσας ανακοίνωσης δειγματοληπτικά σε δύο τέτοιους κώδικες, οι οποίοι περιέχουν διατάγματα που εκδόθηκαν ο πρώτος μεταξύ Σαφέρ 975 και Σαμπάν 976 (Αύγουστος 1567-Ιανουάριος 1569) και ο δεύτερος εν μέσω του δ' βενετο-οθωμανικού πολέμου, του λεγόμενου «κυπριακού» και περιέχει καταχωρήσεις μεταξύ των μηνών Σεβάλ 977 και Ζίλχιτζε 979 (Μάρτιος 1570-Απρίλιος 1572)⁵. Οι χρονιές που καταλαμβάνουν αυτοί οι δύο κώδικες συμπίπτουν με περιόδους σημαντικών εξεγέρσεων στην ελληνική χερσόνησο. Στόχος της ανακοίνωσης είναι να αξιολογηθεί το υλικό που περιέχουν οι δύο αυτοί κώδικες συγκριτικά με τα όσα είναι γνωστά από δυτικές πηγές για τις εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο, να συνοψιστεί η θεματολογία του και

πολη 2000, 7-23. Για μια πρώτη παρουσία των χωρών που μπορεί να βρει κανείς τόμους των *mühimme defterleri* βλ. U. Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615. A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*, Οξφόρδη 1960, σ.3-5.

4 Για μια κατατοπιστική παρουσίαση των ερευνητικών περιορισμών που είναι εγγενείς σ' αυτού του είδους την πηγή βλ. S. Faroqhi, "Mühimme Defterleri", *Encyclopaedia of Islam*, β' έκδοση, τ. VII, Λέιντεν 1993, σ. 470-472. Επίσης: Heyd, *Ottoman Documents*, σ.3-39· M. Kütükoğlu, "Mühimme Defterlerindeki Muamele Kayıtları Üzerine", στο: *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri*, Κωνσταντινούπολη 1988, σ.95-112.

5 Ο πρώτος κώδικας έχει εκδοθεί από τη «Διεύθυνση των Κρατικών Αρχείων» (*Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü*) της Τουρκίας: *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*. <Özet- Transkripsiyon-İndeks>, τ. I-IV, Άγκυρα 1998-1999· *7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976/1567-1569)*. <Tiplabası>, τ. I-II, Άγκυρα 1997 [στο εξής: MD 7 και οι παραπομπές στα διατάγματα, όπως και στον κώδικα 12]. Για τον άλλο κώδικα βλ. την υποσημ. 5.

να διατυπωθούν κάποιες πρώτες σκέψεις για το πόσο μπορούν να βοηθήσουν οι οθωμανικές πηγές στη μελέτη του υπό πραγμάτευση θέματος.

2. Τα γεγονότα

Οι πληροφορίες των δύο κωδίκων για τα επαναστατικά γεγονότα στην ελληνική χερσόνησο αφορούν κυρίως την Πελοπόννησο και την Ήπειρο, ενώ ευάριθμες είναι οι πληροφορίες για άλλες μεμονωμένες περιοχές. Οι δύο κώδικες, όπως ειπώθηκε, περιλαμβάνουν διατάγματα δύο περιόδων, που συμπίπτουν με βασικές φάσεις των εξεγέρσεων σε Μάνη και Χιμάρα. Στη Μάνη η εξέγερση σύμφωνα με τις πληροφορίες του κώδικα, εκδηλώθηκε ήδη από το φθινόπωρο του 1567, όταν με τη βοήθεια είκοσι πέντε ισπανικών γαλερών, στις οποίες είχαν επιβιβαστεί και χριστιανοί από την περιοχή Ιωαννίνων, εξεγέρθηκαν οι χριστιανοί του ναχιγιέ της Μεγάλης Μάνης. Λόγω των ανεπιτυχών προσπαθειών να κατασταλεί η εξέγερση, ο καδής Μεθώνης και ταυτόχρονα οικονομικός επιθεωρητής του Μοριά πρότεινε την άνοιξη του 1568 να χτιστεί κάστρο στη Μάνη, προκειμένου να περιοριστούν οι στασιαστές. Η πρότασή του έγινε αποδεκτή, το κάστρο χτίστηκε το καλοκαίρι του 1569 και μετά η πρώτη φάση της εξέγερσης φαίνεται ότι έληξε (φθινόπωρο 1567-καλοκαίρι 1569).

Κατά τη δεύτερη φάση (αρχές 1570-καλοκαίρι 1571), οι Μανιάτες εκπόρθησαν το κάστρο της Μάνης μαζί με τους Βενετούς (καλοκαίρι του 1570), αλλά οι επιχειρήσεις δεν είχαν συνέχεια, γιατί οι Βενετοί ήταν απασχολημένοι με τον πόλεμο της Κρήτης. Οθωμανικά διατάγματα μεταξύ Φεβρουαρίου και Ιουνίου 1571 αποδεικνύουν ότι η εξέγερση δεν είχε λήξει, απλά ενδεχομένως βρισκόταν σε ύφεση. Κι αυτό γιατί σύμφωνα με βενετικές πηγές στις 4 Μαρτίου 1571 οι Μανιάτες εξεγέρθηκαν. Η δυσμενής για τους Βενετούς κατάληξη του πολέμου είχε ως συνέπεια να στραφούν οι Μανιάτες στους Ισπανούς.

Η τρίτη και τελευταία φάση της εξέγερσης στη Μάνη σχετίζεται με τη δράση του μητροπολίτη Μονεμβασιάς Μακάριου Μελισσηνού και του αδελφού του Θεόδωρου, οι οποίοι είχαν καταφύγει στη Μάνη στο τέλος του 1571 και είχαν αρχίσει επαφές με Ισπανούς και Βενετούς ταυτόχρονα. Ενώ είχαν αρχίσει συνομιλίες με ισπανούς απεσταλμένους το Φεβρουάριο του 1572, οι οθωμανικές διαταγές πληροφορούν ότι τουλάχιστον τον Απρίλιο του 1572 είχε εκδηλωθεί εξέγερση σε δυο χωριά στη Μάνη και τη Μονεμβασία. Η αντιπαλότητα Βενετών και Ισπανών εμπόδισε την ανάληψη ουσιαστικής δράσης στη Μάνη και μόνο το καλοκαίρι του 1572 έγιναν σποραδικές ανιμαχίες μεταξύ ισπανικού και οθωμανικού στόλου. Το τέλος της τρίτης και τελευταίας φάσης της εξέγερσης τοποθετείται τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, όταν μια ισπανική ναυτική μοίρα απέτυχε να αποβιβάσει στην Πύλο και τη Μεθώνη και αποχώρησε.

Στην Ήπειρο, το κέντρο της επαναστατικής δράσης ήταν η περιοχή της Χιμάρας, που στις οθωμανικές πηγές αναφέρεται ως *ναχιγιές* Κουρβελεσιού, από την επίσημη διοικητική μονάδα, στην οποία ανήκαν τα χωριά της Χιμάρας. Και σ' αυτή την περιοχή διακρίνονται φάσεις στην εξέγερση. Για την πρώτη (τέλη 1565 - καλοκαίρι του 1568) είναι γνωστό ότι ο οθωμανός ναύαρχος Πιγιαλέ Πασά διενήργησε επίθεση στις ηπειρωτικές ακτές τον Σεπτέμβριο του 1566 και οι Χιμαριώτες τραβήχτηκαν στα βουνά. Αλλά σύντομα η εξέγερση αναζωπυρώθηκε, όπως μας πληροφορούν τα οθωμανικά διατάγματα, το καλοκαίρι του 1567 και επεκτάθηκε σε πολλά χωριά με αφορμή τη διενέργεια γενικής φορολογικής απογραφής στο σαντζάκι του Δελβίνου (φθινόπωρο 1567). Τον Ιανουάριο του 1568 οι στασιαστές είχαν επιτεθεί ανεπιτυχώς εναντίον του κάστρου της Νίβιτσας.

Η δεύτερη φάση (άνοιξη 1570 – άνοιξη 1572) ήταν επιτυχής για τους Χιμαριώτες, οι οποίοι βοηθήθηκαν σημαντικά από τους Βενετούς. Τον Απρίλιο του 1570 πολιορκήσαν ανεπιτυχώς το κάστρο του Σοποτού, το οποίο τελικά κατέλαβαν δυο μήνες αργότερα. Όπως μας πληροφορούν τα οθωμανικά διατάγματα οι μάχες συνεχίζονταν. Τον Ιούλιο του 1570 οι στασιαστές επιτέθηκαν ανεπιτυχώς εναντίον του κάστρου του Μαργαριτιού, ενώ τον Απρίλιο του επόμενου έτους διατάχθηκαν οι τοπικές οθωμανικές αρχές να επανδρώσουν το κάστρο του Μαργαριτιού, προφανώς φοβούμενες επικείμενη επίθεση. Την ίδια εποχή οθωμανικό διάταγμα πληροφορεί ότι είχε προσβληθεί η πόλη του Δελβίνου, πρωτεύουσα της ομώνυμης διοικητικής περιφέρειας, και κινδύνεψε και το κάστρο. Μετά την κατάληψη του κάστρου της Νίβιτσας από τις συνασπισμένες δυνάμεις Βενετών και ντόπιων (Μάρτιος 1571), οι Βενετοί είχαν κυριαρχήσει στην περιοχή και η κατάληψη του κάστρου του Μαργαριτιού το Νοέμβριο θα δώσει το χαριστικό χτύπημα στους Οθωμανούς. Παρ' όλο που οι στασιαστές δεν ηττήθηκαν, με τη λήξη του βενετο-οθωμανικού πολέμου αναγκάστηκαν από τους Βενετούς να παραδώσουν το φρούριο του Σοποτού και έτσι να λήξει άδοξα και η δική τους εξέγερση.

Εκτός από τις περιοχές Μάνης και Ηπείρου, οι δύο κώδικες προσφέρουν πληροφορίες και για άλλες εν δυνάμει εξεγέρσεις, σαφώς μικρότερου βεληνεκούς. Τον Απρίλιο του 1571 οι χριστιανοί της Αίγινας εξεγέρθηκαν, ενώ σε διάταγμα του Μαΐου του 1571 δηλώνεται ότι οι χριστιανοί της Νάξου αρνούνταν να πληρώσουν τον κεφαλικό τους φόρο εδώ και δυο χρόνια. Τέλος, τον Μάρτιο του 1572, στον απόηχο της ναυμαχίας της Ναυπάκτου, οι Λευκαδίτες επίσης εξεγέρθηκαν, έχοντας και την υποστήριξη κάποιων βενετικών πλοίων που κινούνταν στην περιοχή του κόλπου της Πρέβεζας. Ένα από τα τελευταία διατάγματα του δεύτερου κώδικα αφορά μια αμάρτυρη από αλλού υπόθεση συνωμοτικής κίνησης. Ο σαντζάκμπεης Ιωαννίνων είχε πληροφορήσει την Πύλη ότι σύμφωνα με απελευθερωθέντες μουσουλμάνους,

που ήταν πριν φυλακισμένοι των δυτικών, οι χριστιανοί των Ιωαννίνων είχαν έρθει σε μυστικές συνεννοήσεις με Βενετούς και Κερκυραίους, προφανώς προκειμένου να καταλάβουν την πόλη. Ο μπέης πληροφορούσε ότι στο κάστρο των Ιωαννίνων εκτός από τον διοικητή, τον επιστάτη του (*kethüda*), τον ιμάμη και δυο-τρεις στρατιώτες δεν κατοικούσαν μουσουλμάνοι, παρά μόνο χριστιανοί. Γι' αυτό το λόγο ζητούσε να εκδιωχθούν οι χριστιανοί από το κάστρο για να μην προκληθεί ζημία. Ο σουλτάνος διατάζει τον Μάιο του 1572 την εκδίωξη των χριστιανών από το κάστρο και την εγκατάσταση σ' αυτό μουσουλμάνων. Το περιστατικό είναι ενδιαφέρον, γιατί δείχνει ότι το μέτρο που έλαβε η οθωμανική διοίκηση μετά την αποτυχία του γνωστού κινήματος του Διονυσίου Φιλοσόφου/Σκυλοσόφου το 1611 είχε συζητηθεί αρκετά χρόνια πριν από τους τοπικούς αξιωματούχους και επρόκειτο για ένα στοιχειώδες μέτρο για την αποτελεσματική άμυνα της πόλης. Η εκδίωξη των χριστιανών από το κάστρο είχε για τους Οθωμανούς πρωτίστως στρατηγική-πολιτική σημασία.

3. Η θεματολογία των εγγράφων.

Ο μηχανισμός της εξέγερσης, όπως αποτυπώνεται στα οθωμανικά διατάγματα, σχετίζεται με την καταβολή φόρων, που ως αίτιο είναι γνωστό στην ελληνική βιβλιογραφία⁶. Έτσι, το 1567 σύμφωνα με διάταγμα προς τον σαντζάκμπε Μοριά, οι Μανιάτες εξεγέρθηκαν κατά την εποχή συλλογής του κεφαλικού φόρου (*cizye cemi zamanı geldükde*). Η φορολογία αναφέρεται ως αιτία και για την εξέγερση των χριστιανών στα *σαντζάκια* Δελβίνου και Ιωαννίνων. Από διάφορα διατάγματα προκύπτει ότι οι χριστιανοί της περιοχής είχαν αρνηθεί να πληρώσουν τον κεφαλικό φόρο, στη συνέχεια συνασπίστηκαν με τους Βενετούς και αποδύθηκαν σε πράξεις λεηλασίας και επιθετικές ενέργειες στα οθωμανικά εδάφη⁷.

6 Βλ. ενδεικτικά την περίπτωση της εξέγερσης των Χιμαριωτών το 1565 λόγω της αδυναμίας τους καταβολής του κεφαλικού φόρου (Σ.Ι. Παπαδόπουλος, *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας*, πανεπιστημιακές παραδόσεις, τχ. Α' (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1969, σ.83). Η δυσανεκσία για τη φορολογία υπήρχε και στους πληθυσμούς της Πελοποννήσου κατά τις παραμονές του δ' βενετο-οθωμανικού πολέμου (Ι.Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου*, Θεσσαλονίκη 1970, σ.46).

7 MD 12, I, 208-9/315-6 (2 Ζύλιτζε 978/27.4.1571). Η πρώτη διαταγή απευθύνεται στον μπεηλέρμπε της Ρούμελης και η δεύτερη στον σαντζάκμπε των Ιωαννίνων, στην οποία εντίθεται το κείμενο της διαταγής προς τον μπεηλέρμπε Ρούμελης. Ο τελευταίος, ο Αχμέτ πασάς, στάλθηκε από την Κωνσταντινούπολη με 2.000 στρατιώτες (*silahdârlar, sekbanlar, sol-ulûfeciler*) για να βοηθήσει τον σαντζάκμπε Ιωαννίνων και Δελβίνου. Και στις δυο διαταγές επισημαίνεται να γίνει αυστηρή σύσταση στον σαντζάκμπε Ιωαννίνων για να καθαρίσει την τάφρο (*hendek*) του κάστρου της Πρέβεζας. Η εξέγερση αυτή αφορά προφανώς τους Χιμαριώτες, όπως φαίνεται από βενετικές πηγές (Χασιώτης, *Οι Έλληνες*, 145-160 και 213,

Εκτός από την είσπραξη αυτών των κρατικών φόρων, η διενέργεια γενικής φορολογικής απογραφής μιας περιοχής θα μπορούσε επίσης να είναι αφορμή για εξέγερση. Το έτος 975/1567 ήταν μια τέτοια χρονιά. Σε διατάγματα που εκδόθηκαν ως απάντηση στις επιστολές του διενεργούντος την φορολογική απογραφή του σαντζακίου Δελβίνου, καδή Μοναστηρίου Μουχιεντίν, γίνεται λόγος για την εξέγερση των χριστιανών του *ναχιγιέ* Κουρβελεσίου (*Kurvelēs*) με αφορμή την απογραφή⁸.

Ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της δράσης των ντόπιων πληθυσμών, όπως προκύπτει από τις συγκεκριμένες διαταγές, ήταν η ανέγερση κτιρίων στις παραλίες, προκειμένου να προμηθεύουν με τρόφιμα τους Βενετούς. Η διακοπή της παροχής τροφίμων στον εχθρό ήταν καίριας στρατηγικής σημασίας για το οθωμανικό κράτος⁹. Σχετικά μ' αυτή την πρακτική των ντόπιων το κράτος απάντησε με διαταγές, με τις οποίες απαγορευόταν να δίνονται τιμάρια παραθαλάσσιων περιοχών σε υψηλά ιστάμενους κρατικούς αξιωματούχους, παρά μόνο σε μέλη των φρουρών των γειτονικών κάστρων. Προφανώς θεωρήθηκε ότι οι σπαχήδες και οι καστροφύλακες ως η ενόπια στρατιωτική δύναμη, που είχε άμεσα τοπικά συμφέροντα στην περιοχή, θα ήταν σε θέση να προστατεύσουν καλύτερα τις περιουσίες τους απ' ό,τι οι «απόμακροι» στρατιωτικοί διοικητές, οι οποίοι προφανώς δε διέμεναν καν στον Μοριά. Με το μέτρο αυτό το κράτος πετύχαινε τον άμεσο έλεγχο των ακτών και την αποτελεσματικότερη φύλαξή τους από την προσάραξη εχθρικών πλοίων.

Μέσα από το υλικό αναδεικνύονται και παράμετροι, που έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διεξαγωγή των στρατιωτικών επιχειρήσεων εναντίον των εξεγερμένων. Στα οθωμανικά διατάγματα αναφέρεται ότι οι περιοχές Μάνης και Κουρβελεσιού ήταν πετρώδεις και ως εκ τούτου δύσκολα μπορούσαν να κινηθούν άλογα εκεί¹⁰. Αυτό στην πράξη σήμαινε ότι αχρηστευόταν το ιππικό των σπαχήδων, το οποίο συνήθως σήκωνε

όπου αναφορά στην επιτυχή επιχείρηση κατάληψη του κάστρου της Νίβιτσας από Βενετούς και Χιμαριώτες) και από την πληροφορία των οθωμανικών διαταγών ότι τα εξεγερθέντα χωριά βρίσκονταν στην παραλία των σχετικών περιοχών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι η άρνηση πληρωμής του κεφαλικού φόρου ήταν ένα παρεπόμενο της όλης επαναστατικής δράσης των Χιμαριωτών, οι οποίοι είχαν αρχίσει συζητήσεις με τους Βενετούς ήδη από τις αρχές του 1570.

8 MD 7, I, 234-5/476-7 (25 Τζεμαζιουλέβελ 975/27.11.1567)· 225/455 και 263/537 (18 Τζεμαζιουλάχιρ 975/20.12.1567). Βλ. και τη διαταγή MD 7, I, 235/477 (25 Τζεμαζιουλέβελ 975/27.11.1567) προς τον σαντζάκμπεη Αυλώνας για το ίδιο θέμα.

9 MD 7, I, 227/459 (17 Τζεμαζιουλέβελ 975/19.11.1567)· II, 56-7/1301 (21 Σεβάλ 975/19.4.1568), προς τον σαντζάκμπεη Μοριά. Στα διατάγματα μια από τις κατηγορίες εναντίον των χριστιανών του *ναχιγιέ* Μεγαλομάνης είναι ότι έδιναν προμήθειες και τρόφιμα σε ισπανικά και μαλτέζικα πλοία (*zahir viriip* και *zad ü zevadelerin viriip*).

10 MD 7, I, 14-5/37 (7 Σαφέρ 975/13.8.1567, για το Κουρβελεσί)· 227/459 (17 Τζεμαζιουλέβελ 975/19.11.1567, για τη Μάνη).

το βάρος της καταστολής τέτοιων εξεγέρσεων. Γι' αυτό το λόγο το κέντρο διέταζε τους διοικητές των γειτονικών φρουριών να διαθέσουν από το προσωπικό τους πεζούς τυφεκιοφόρους, οι οποίοι θα επιχειρούσαν αποτελεσματικότερα σ' αυτές τις περιοχές. Ύστερα από τις αρχικές διαταγές, όμως, άρχιζε μια διαπραγμάτευση μεταξύ κέντρου και διοικητών φρουριών σχετικά με τον αριθμό των στρατιωτών που θα έστελναν στο πεδίο της μάχης. Το μοτίβο ήταν οι διοικητές να διαμαρτύρονται για λειψανδρία και το κέντρο να ζητά παρ' όλα αυτά συγκεκριμένους αριθμούς στρατιωτών.

Στο οθωμανικό κράτος δικαίωμα να φέρουν όπλα είχαν μόνο τα μέλη της στρατιωτικής τάξης (*askeri*). Η παράνομη κυκλοφορία όπλων μεταξύ των ραγιάδων και ειδικά των χριστιανών ήταν ένα από τα κύρια μελήματα της κεντρικής εξουσίας¹¹. Σε περίοδο πολέμου ή και σε ευαίσθητες στρατιωτικά περιοχές το κράτος διενεργούσε τακτικούς ελέγχους για τον αφοπλισμό των πληθυσμών. Η επαφή των χριστιανών με δυτικές δυνάμεις είχε μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα την προμήθεια από αυτές οπλισμού. Ασφαλώς η οπλοκατοχή μπορεί να θεωρηθεί στασιαστική ενέργεια. Σε τρεις ταυτόχρονες διαταγές γίνεται αναφορά σε αποθήκευση όπλων σε μοναστήρια.

4. Συμπεράσματα

Το μελετηθέν δείγμα είναι μικρό για να εξαχθούν ευρείας ισχύος συμπεράσματα. Ωστόσο, κάποιες τάσεις στη χρήση οθωμανικών πηγών για τις εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο έχουν ήδη διαφανεί. Τα «διατάγματα σημαντικών υποθέσεων» προσφέρουν τη δυνατότητα στο μελετητή να δει την οπτική του κράτους έναντι τέτοιων κινήσεων. Ενδιαφέρουσα και σημαντική λεπτομέρεια γι' αυτή την οπτική είναι η χρήση της φορολογίας, η οποία διαφοροποιούσε έναν μη μουσουλμάνο οθωμανό υπήκοο από έναν μουσουλμάνο. Κατά συνέπεια, στις εξεγέρσεις τέτοιων πληθυσμών, όπως οι χριστιανικοί, κομβικό σημείο είναι η στάση έναντι του κεφαλικού φόρου. Η μη πληρωμή του κεφαλικού φόρου σήμαινε για το οθωμανικό κράτος ότι οι χριστιανικοί εν προκειμένω πληθυσμοί αρνούνταν την προστασία που τους πρόσφερε ο σουλτάνος εντός του πλαισίου του ισλαμικού κράτους¹². Εκτός από την παραπάνω διάσταση, η φορολογία ως αιτία εξέγερσης είχε και την καθαρά πρακτική-οικονομική διάσταση, δηλαδή την ακώλυτη εισροή χρημάτων στο κρατικό θησαυροφυλάκιο. Και μ' αυτό

11 Πρβλ. και το ότι το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπισε η οθωμανική διοίκηση στην Παλαιστίνη στο δεύτερο μισό του 16ου αι. ήταν η παράνομη κυκλοφορία όπλων (Heyd, *Ottoman Documents*, σ.79-80).

12 Για το ότι η πληρωμή του κεφαλικού φόρου αποτελούσε σημάδι υποταγής των χριστιανικών πληθυσμών στους Οθωμανούς βλ. την περίπτωση της Κρήτης στο: N. Adiyek, N. Adiyek, E. Balta, "The Poll Tax in the Years of the Cretan War. Symbol of Submission and Mechanisms of Avoidance", *Θησαυρίσματα* 31 (2001), σ.331-332.

τον τρόπο, συνεπώς, μπορεί να ερμηνευτεί η σπουδή του κέντρου να εξασφαλίσει την είσπραξη ειδικά των κρατικών φόρων στις εξεγερμένες περιοχές¹³.

Η αντιμετώπιση των στασιαστών από την κεντρική εξουσία αποτυπώνεται στη χρησιμοποιούμενη ορολογία για να χαρακτηρίσει αυτές τις πληθυσμιακές ομάδες. Στο γενικότερο οθωμανικό πλαίσιο, οι όροι *fesad* και *isyan* είχαν ευρύ περιεχόμενο και χρησιμοποιούνταν χωρίς ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ τους, για να δηλώσουν γενικά την απείθεια έναντι της οθωμανικής εξουσίας, είτε αυτή προερχόταν από μέλη της στρατιωτικής τάξης – οπότε η απείθεια οδηγούσε σε ανταρσία (*mutiny*), είτε από απλούς ανθρώπους – οπότε οδηγούσε σε κοινωνική διαμαρτυρία (*social protest*). Αυτή η ρευστότητα στη χρήση των όρων ερμηνεύθηκε με το ότι στην οθωμανική κοινωνία «τα όρια μεταξύ στρατιωτικής εξέγερσης και κοινωνικής διαμαρτυρίας ήταν εξαιρετικά ρευστά»¹⁴. Στο υλικό που μελετήθηκε για την παρούσα ανακοίνωση, *isyan* και *asî* είναι οι όροι, οι οποίοι χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν τους συμμετέχοντες στις εξεγέρσεις και οι οποίοι σημαίνουν γενικά τον «στασιαστή»¹⁵. Λιγότερο συχνά χρησιμοποιείται ο όρος *ehl-i fesad*, ο οποίος προσδιορίζει γενικά τον «κακοποιό», τον «ληστή» και αναφέρεται και σε μουσουλμάνους. Οι δύο πρώτοι όροι έχουν σαφώς πολιτικό περιεχόμενο σε αντίθεση με τον τελευταίο – που μπορεί να έχει και ποινικό – και αφορούν συμμετέχοντες σε κινήσεις αμφισβήτησης της οθωμανικής εξουσίας. Συναφές πρόβλημα με τη χρήση της ορολογίας είναι κι αυτό της αρχικής στιγμής εκδήλωσης μιας εξέγερσης, ώστε οι πληθυσμοί να θεωρηθούν *asî*. Πότε εκδηλώνεται μια εξέγερση; Πώς εκτιμά η κεντρική εξουσία ότι η συμπεριφορά κάποιων κατοίκων έναντι της συνιστά εξέγερση; Ποιο είναι τελικά το περιεχόμενο – και ο ορισμός – της «εξέγερσης» για τους Οθωμανούς, τους δυτικούς και τους ίδιους τους στασιαστές; Πώς εντάσσονται οι υπό πραγμάτευση εξεγέρσεις στο γενικότερο πλαίσιο της οθωμανικής αυτοκρατορίας; Αυτά είναι μερικά από τα ερωτήματα που καλείται η έρευνα να απαντήσει¹⁶.

13 Υπενθυμίζω ότι και ο φόρος επί των προβάτων ήταν από αυτούς που συνήθως εισπραττόταν για λογαριασμό του κρατικού ταμείου. Βλ. παραπάνω υποσημ. 20.

14 J. Hathaway, "Introduction", *International Journal of Turkish Studies* 8 [2002], σ.3.

15 Πρόκειται για δύο παράγωγα από την ίδια αραβική ρίζα «asa (أصا) που σημαίνει αντίσταση.

16 Η διεθνής βιβλιογραφία έχει τυποήσει μια συγκεκριμένη ορολογία στη χρήση τέτοιων φαινομένων. *Revolution, revolt, rebellion, mutiny, uprising, sedition, riot* είναι μαρκοί όροι, που περιγράφουν τέτοια φαινόμενα και οι οποίοι έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Πώς μπορούν να ενταχθούν σε ένα τυπολογικό σχήμα οι εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο, οι οποίες φαινομενικά έχουν εθνικά χαρακτηριστικά; Πώς μπορούν να ερμηνευτούν ή να διαφοροποιηθούν από την άποψη ότι «τοπικισμός και εθνική διαφορετικότητα» αποτελούν δύο κομβικούς παράγοντες για να προσεγγιστούν οι εξεγέρσεις στην οθωμανική αυτοκρατορία κατά τη μέση περίοδο (Hathaway, "Introduction", σ.10).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό που προκύπτει από τις πηγές είναι η σαφής διάκριση που κάνει η κεντρική εξουσία, τουλάχιστον στη ρητορική που χρησιμοποιεί, μεταξύ του εχθρού και των υπηκόων του κράτους. Η χρησιμοποιούμενη ορολογία είναι διαφορετική για τους χριστιανούς της Βενετίας και της Ισπανίας και διαφορετική για τους χριστιανούς οθωμανούς υπηκόους. Ενώ οι πρώτοι είναι ο κατ' εξοχήν «εχθρός» (*küffâr-ı hâksâr, a' dâ*), οι δεύτεροι απλά είναι εξεγερμένοι υπήκοοι (*âstî*). Αν οι πρώτοι πρέπει να θανατωθούν πάση θυσία, οι δεύτεροι πρέπει να τιμωρηθούν με παιδαγωγικό τρόπο, για να μην αποτελέσουν κακό παράδειγμα για τους υπόλοιπους υπηκόους του σουλτάνου.

Τα οθωμανικά διατάγματα ως κατ' εξοχήν διοικητικής φύσεως έγγραφα, είναι βοηθητικά στην αποτύπωση της διοικητικής πλευράς των εξεγέρσεων, ή για να παραφράσουμε τον τίτλο ενός βιβλίου που στηρίχθηκε σ' αυτά τα διατάγματα, της «διαχείρισης της εξέγερσης» (“the administration of the revolt”)¹⁷. Από το μελετηθέν υλικό εξάγονται τα μέτρα που έλαβε η κεντρική εξουσία για να αντιμετωπίσει τους επαναστάτες (χτίσιμο κάστρου, ενίσχυση του προσωπικού των υπαρχόντων κάστρων με αποσπάσεις από τις γειτονικές φρουρές, απόδοση παραλιακών γαιών σε σπαχήδες, προκειμένου να αυξηθεί ο έλεγχος επί των γαιών και να αποφευχθούν φαινόμενα παράνομης τροφοδοσίας του εχθρού από τους ντόπιους, προσφορά εισοδημάτων εξεγερμένης περιοχής σε σαντζάκμπεη απομακρυσμένης προκειμένου ο τελευταίος να χρηματοδοτήσει την ανέγερση κάστρου στην εξεγερμένη περιοχή). Φαίνεται, επίσης, ότι οι δυσκολίες στην καταστολή των κινημάτων οφείλονταν μεταξύ άλλων και σε φαινόμενα λιποταξίας των φρουρών των κάστρων και συνεργασίας των ντόπιων σπαχήδων με τον εχθρό¹⁸.

Οι πληροφορίες για τις κινήσεις των εξεγερμένων είναι περιορισμένες και αποσπασματικές λόγω της φύσης του μελετηθέντος υλικού. Κάποια ονόματα χωριών ή στασιαστών (π.χ. Μουζάλου στη Μάνη), ημερομηνίες κινήσεων (καταλήψεις ή επιθέσεις σε κάστρα), εξεγέρσεις σε άλλες περιοχές πέραν της Ηπείρου και της Μάνης είναι ορισμένα από τα νέα στοιχεία που προκύπτουν από το μελετηθέν υλικό. Πάντως, κάποιες φορές υπάρχει φαινομενική αντίφαση ή αναντιστοιχία των γνωστών από δυτικές πηγές γεγονότων με αυτά που παραδίδουν τα συγκεκριμένα διατάγματα.

17 Αναφέρομαι στο βιβλίο της C. Finkel, *The Administration of Warfare. The Ottoman Military Campaigns in Hungary*, 2 τόμοι, Βιέννη 1988.

18 Βλ. αντίστοιχα τέτοιες διατάξεις: MD 12, I, 185-6/270 (17 Ζύλιαντε 978/12.4.1571) και 164/227 (7 Σεβάλ 978/4.3.1571). Στο πρώτο διάταγμα αναφέρεται η περίπτωση των λιποτακτών του κάστρου Μάνης και στη δεύτερη η συνεργασία των σπαχήδων των χωριών Kuşbolı (Κονίσπολη;) και Şaşkı του Δελβίνου με Βενετούς.

Σε άλλες περιπτώσεις, οι οθωμανικές πηγές φαίνεται ότι προσφέρουν νέα στοιχεία.

Οι απόψεις των Οθωμανών αξιωματούχων ή και της ίδιας της κεντρικής εξουσίας για τις εξεγέρσεις θα ήταν πολύτιμης σημασίας για τον ιστορικό. Ωστόσο, αυτού του είδους οι πηγές δεν περιέχουν κρίσεις ή εκτιμήσεις. Πρόκειται για πηγές που τις ενδιαφέρει η «διαδικαστική» πλευρά της εξέγερσης. Μέσα στη λιτότητά τους δίνουν εντολές για κινήσεις στρατευμάτων και για αποσόβηση επιθέσεων από την πλευρά των στασιαστών. Ερωτήματα όπως, πώς αξιολογούσαν οι Οθωμανοί την επικινδυνότητα μιας εξέγερσης στη Μάνη, ή πώς αντιμετώπιζαν τη σχέση των εξεγερμένων με τους δυτικούς εχθρούς, δεν πρόκειται να απαντηθούν από αυτές τις πηγές. Ερώτημα, επίσης, παραμένει σε ποιο βαθμό γνώριζε το κέντρο για τους πολιτικούς στόχους των στασιαστών, όσοι από αυτούς, βέβαια, ήταν σαφείς¹⁹.

Έτσι, συμπερασματικά η αξία των οθωμανικών διαταγών έγκειται στην αποτύπωση γεγονότων, εφόσον, βέβαια, δε μελετηθούν αποσπασματικά, κάτι που είναι ένα μεγάλο ζητούμενο για τις οθωμανικές πηγές. Δεν επιβεβαιώνουν απλά γεγονότα που είναι γνωστά από τις δυτικές πηγές, αλλά και εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για την ιστορία των εξεγέρσεων. Ίσως το σημαντικότερο είναι ότι η οπτική του κέντρου έναντι αυτών των εξεγέρσεων ερμηνεύει τη συμπεριφορά και την ακολουθούμενη διαδικασία των εξεγερμένων. Η φαινομενική απαξίωση από το κέντρο των χριστιανών στασιαστών της ελληνικής χερσονήσου, αν συγκριθεί ο όγκος και η σφοδρότητα των διαταγών προς αυτούς με αντίστοιχες σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, δε θα πρέπει να ξενίζει. Εκτός του ότι το οθωμανικό κράτος είχε να αντιμετωπίσει σημαντικότερα και πιο επικίνδυνα κινήματα σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας, επιπλέον δεν έβλεπε στην πλευρά των συγκεκριμένων στασιαστών έναν επικίνδυνο εχθρό, ο οποίος θα μπορούσε να αποσπάσει οθωμανικό έδαφος για λογαριασμό του²⁰. Η σχέση των τελευταίων με τις δυτικές δυνάμεις ήταν το διακύβευμα για τη στάση των Οθωμανών απέναντι στις εξεγέρσεις της ελληνικής χερσονήσου. Όσο οι δυτικοί γίνονταν

19 Βλ. για παράδειγμα στο κείμενο της έκκλησης των Μανιατών προς τον βενετό δόγη το 1571, στο οποίο ζητούν οι εξεγερμένοι να γίνουν «φράγκοι λίμπεροι», δηλαδή αφορολόγητοι, από τους Βενετούς, αν ευδοθήει ο αγώνας τους και ενταχθούν στο βενετικό κράτος ως υπήκοοι του (Χασιώτης, *Οι Έλληνες*, σ.242, σφαρές 37-42).

20 Θυμίζω ότι ουσιαστικά δεν είχαν εκδηλωθεί άλλες εξεγέρσεις στην ελληνική χερσονήσο με τόση ένταση. Επιπλέον, φαίνεται ότι οι στασιαστές ακόμη δεν αντιμετωπιζόταν από την κεντρική εξουσία με εθνοτικούς όρους. Από την άλλη, φαίνεται ότι και οι ίδιοι οι εξεγερμένοι δεν είχαν εθνοτικούς στόχους, όπως φαίνεται από τα κείμενα των αιτήσεών τους προς τις δυτικές δυνάμεις. Το κρίσιμο στοιχείο γι' αυτούς ήταν να ζουν υπό προνομαϊκό καθεστώς μέσα σε βενετική επικράτεια, αφού η οθωμανική δε μπορούσε (ή δεν ήθελε) να τους το εξασφαλίσει πια. Πρόκειται μάλλον για τη λογική της «διαπραγματεύσεως» (bargaining) και όχι της «εθνικού» περιεχομένου εξέγερσης.

απειλητικοί για την οθωμανική δύναμη στην περιοχή, τόσο τέτοιες εξεγέρσεις βάραιναν περισσότερο στην οπτική της κεντρικής εξουσίας. Και η περίοδος αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοια²¹.

21 Δεν φαίνεται ότι το οθωμανικό κράτος αντιμετώπισε τόσο αδιάφορα την ήττα και τη διάλυση του στόλου του στη Ναύπακτο, όπως υποστηρίχτηκε από τη διεθνή βιβλιογραφία (Α. Hess, "The Battle of Lepanto and its Place in Mediterranean History", *Past and Present* 57 [1972], 53-73· Ο. Yildirim, "The Battle of Lepanto and its Impact on Ottoman History and Historiography", στο: C. Rossella (επιμ.), *Mediterraneo in armi/secc XV-XVIII*, τ. 2, Παλέρμο 2007, σ.533-556). Τα κείμενα των παραπάνω διαταγών δείχνουν μια μάλλον διαφορετική εικόνα.

ΚΘ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
16-18 Μαΐου 2008

&

ΚΗ΄ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ
(Μέρος Β΄)
25-27 Μαΐου 2007

Π ρ α κ τ ι κ ά

